

Yi Jɔwulu ki kali

Ka yɔ sebe, wò a ye kpeeri te, nwòri kali-i
kpeliwulu ki ra, kí i so-ri n'sebe-i, kí i n'kali-li

Yi Jɔwulu ki kali

Ka yɔ sebe, wò a ye kpeeri te, nwòri kali-i kpeliwulu ki
ra, kí i so-ri n'sebe-i, kí i n'kali-li

Napwulutɔnɔ kiri Jɔwulu ki ru:

Mama Jila

Pɔrina watara

Miniɔ kiri pomaɔ ki : SIL Intl. Illustrations

SODELJO / SIL

Sebetamaanna wò ma-i sebe ka tan, n'jɔɔ ye, n'sebe-i wulubalinɔ
wòri wu, niɔ wulubalinɔ kiri fa keninɔ ki wɔ wulubalinɔ
ɔaannashimaan kiri bataa a i tenɔ. Fu tan-i wòri sun sebetanmaanna
ki ra.

Mininɔ kiri : International Illustrations, The Art of Reading, 2.0,
SIL International, 2001.

Sebe po jɔɔ ki
Daɔ 10
Mankwuludaɔ (Février) 2015
Pwulu tan-i wulubalinɔ
kiri sun jiri 2010

© SIL Mali, B.P. 75, Sikasso, Rép. du Mali.

Saa wòri-i keninɔ ki bataa te, wòri i n'te arinɔ i sebe ka rapwulu wulu
tòri ru walima kí i n'tu ka ɔaan ka te, kí i n'po mwɔ manshinɔ kiri ra.

Sariya wò i bili-la sebetantɔnɔ kiri sun, kari finɔ woo finɔ i de-a kí faninmwunɔ, niɔ
i bili-la kóó kari kiri sun, (No 77-46 CMLN, du 12 juillet 1977), niɔ kari kiri i ta-a
kitikwurumaɔ nu wò i koɔ san-a koɔ nu ki. Sariya ki i a kaan-na ntiɔ i ta niɔ wulu
ki wu kitikwurumaɔ tòri ra ki. Nka niɔ i ma-a Sariya ki ciiru.

Jenpawulu ki

Ka sebe ka ramoni-i konaŋ ni te, wòri i jowulu ki bi-a ko niŋ fa kí i ji so-a konfoaŋ wulu ki kali-i. N'ŋuŋ ki i kí so jowulu ki kalika sho-i niŋ fa kí i n'sebe. Yi jakili ki i n'sun, to koŋ wo koŋ i so-a kalintan-i kpeliwulu ki fa konfoaŋ wulu ki ru, so-a a yeri ki kali-i ka sebe ka wu, baaramawo mwoonna i kila-a wo ru.

Abée a finŋ wòri kila ka sebe ka ru, niŋ ni i ka a :

Jowulu wulubalinŋ kiri, nwòri i wulubalinŋ nafaawo kiri, wòri i wulubalinŋ tenŋ niŋ fa nafaawo nwòri ramoni-i wulubalinŋ fuuli wu miŋ tu wulubalinŋ fuuli i debe amaŋ sun, ŋi i ji wulubalinŋ tenŋ i, wulubalinŋ nafaamaan bwununaŋ kiri fa n'ceemaan kiri niŋ fa wulubalinŋ nafaamaan pinintate bi wo bwununaŋ kiri fa n'ceemaan kiri.

Jowulu ki i sebe-a sariya nwòri wu. Sebe ki tanka jaan ki fa keninŋ ki wo sebetan ka jaan ki i tenŋ.

Jowulu ki wulusoosaa kiri i bee ri miŋ tu tostarubo wuludaŋ kiri, mabi kiri jaan ki. Niŋ ni bataa jaanbika sho-i ŋi i nafaa wulusoosaa ki sebe ki ru.

Wulu fani kiri fa baaramawo kiri bee ri fa arì jaabi kiri i kila-a ka sebe ka nakomaŋ ki ru. Niŋ baaramawo kiri i so-a ncusun-i kalintantonaŋ kiri i so aròò kalinŋ ki ta gbe ki to, a kí ji n'to-a walma a kí ji tobi kila-a n'sun ki hali a kalimwo ye kí te ki.

Jowulu ki kalimaan ki kote abée gbe, á cunadibi shi, á i sebe kiri bee ri tan-ni miŋ tu maanniŋ kiri walima talinŋ ni wòri a so jowulu sebe kiri mwo-i.

SEBE KA CIIRU KI GBEBILIKA JĀAN KI

1	JŌWULU BAALINŊ KIRI	5
1.1.1	Baaliniŋ bwunuaŋ tɔŋŋ na wɔ bi wɔ kiri	7
1.2.5	'y' yɔ bo-a wulubalinŋ nafaawɔ wɔri sun:	13
1.3	Wulubalinŋ pinitate bi wɔ bubu ki bi ki jɔwulu ki ru	14
1.4	Wuluju tenŋ kiri	15
1.4.1	Wuluju shimaŋ kiri bi ki	15
1.4.2	Wuluju tenŋ kiri sebe bi ki	16
2	SARIYA DAMA Yɔ JŌWULU KI SEBEMAANNA KI RA	18
2.1	Wulukaniŋ ki ru	18
2.1.1	Napwulu wɔ i de-a tɔŋŋ kaan kiri ru wulukaniŋ ki ciiru	20
	A wulu ki ji bi-a, waariŋ bɛɛ ru napwulu i de-a wuluju kiri bɛɛ ri ariŋaŋ ŋunufumaŋ kiri ru wulukaniŋ ki ru. Niŋ na, sariya bimaan kiri i baarama kwumaŋ sebe.	20
2.2	Shiya tɔri ru tɔŋŋ kaan shimaan kiri	22
2.3	Tenŋ kiri bi ki	22
3	SARIYA DAMA Yɔ N'MAN JŌWULU BAALINŊ KIRI BI SUN	23
3.1	Wulukaan seliseli ki jɔwulu ki ru	23
3.1.1	Wulubaalinŋ nafaamaan tenŋ pe (V)	23
3.1.2	Wulubaalinŋ nafaawɔ + wulubaalinŋ nafaamaan (CV)	23
3.1.4	Wulubaalinŋ nafaawɔ+ wulubaalinŋ nafaamaan+ Baalinŋ bubu (CV ₁ ŋ).....	24
3.1.5	Wulubaalinŋ nafaawɔ pinitate wɔ bi wɔ ki+ wulubaalinŋ nafaawɔ wulubaalinŋ nafaamaan (NCV ...)	24
4	QUELQUES NOTIONS GRAMMATICALES DU JŌWULU	25
4.1	Les pronoms personnels	25
4.2	Yeri tɔ tarubo kiri	26
4.3	Tinbi wɔ i so-a san fintiŋ ki ra	28

Jibi bɛɛ, den ta-i po jari tɛ, ŋi i n'bi n'tɛ tu : «Afinŋ n' tɛ, jari i jaŋ ni wɔri a tɛ, nwoɔma a i ji juufinŋ kiri bataa ru nakilitiŋ ki i.» Jari tu den tu «wu ta myeen janikulutɔŋŋ pa na a tɛ niŋ fa kilaan janikulutɔŋŋ fa baa jaannaju ceeli na a tɛ.»

Niŋ ciiru, den i tiri bali fa wulinŋ fuuli wu a gbɛera niŋ finŋ byaŋ ceelimaŋ ki ru jari wɔri wulubi-i n'tɛ.

ŋi i den tu tiiri ra, den i ta kepe myeen wu. ŋi i n'bi myeen tɛ, tu ŋi i ncusun a i n' ŋmaka ki ki sheeli sabu afinŋ maku-i niŋ na. ŋi awɔ tiri bali ki ji n'kifinŋ ki i. Myeen ki i a ruseni kepe niŋ wu. Den i n'shi, ŋi i n'kolli bali ki ra.

5.13 Baaramawɔ 15

Á mabi ma waaci taanmashe kiri bo ka wulu fani ka ru ari bomaŋ shɔɔringiŋ ki ru.

Kalindaŋ kiri yɔ kalintan-a.

Konaŋ kiri i yiri-ra yeela ki ra, jɔɔɔkɔ kiri ra na moto ra jɔŋŋ ki tan.

Abu a ta den shen ki taa-a, nka wu a ta peessu ŋunaŋ sa.

Miŋ **wuru** ku nwɔ nu maŋ ki ru ki, miŋ tu niŋ di ki.

Baa kiri yɔ mari ki wɔ sinaŋ ki taa-ra.

Ceeraŋ kiri **wuru** ta-a ku ki nu-ni kili ki ra mari ceenni ki gbɛ.

Jɔwulu kalinŋ ki yɔ tan-a jɔ kili mwɔɔnna na dɔnsaŋ.

wɔ / wɔ̀ | Mari **wɔ̀** na-i siira ki ru, nmari **wɔ** pyɛɛranɔ ki tu-i kwumanɔ.

wú / wu | Wú yɔ awɔ saa ki **wu**-a bani na.

5.11 Baaramawɔ 13

Á ka telaan kari kali, á i yìrì kɔrɔ kiri sebe jɔwulu ki ru mani tawɔ kiri ru:

Mín nwɔ kee nu-i ciiru, si sari-i, ní n’kulinɔ ja ki. **sɔrininɔ**

Ŋí i nwɔ shen nuteri, ní cunɔ ja n’nu ki, nka ní n’bo-i n’daru, n’cunɔ ki i mani fɔn kɔ. **wulinɔ**

Nwɔ shuru bwununanɔ i nwɔ shuru nmanishi fɛen. **pulu fa jirinɔ**

Mín so-i kili bæ ra, cɛenni kiri tu ní de, nka tiranɔ kiri tu ní fa de ki. **cɛenburingɔ**

Nwɔ cɛenni fuuli sɔɔ-ɔ arimanɔ tɔntɛ, nka n’ɔri janinɔ n’ɔri sun ki. **janinanɔ fuuli ki**

Nwɔ nɔrɔkɔ shɔɔringɔ cɛera gbe. **kwɔta**

Ŋí nwɔ tu lɔ-i jirinɔ na, jirinɔ ki i na fɛen, tu ki fɛen ki. **koɔ fa n’ɔ**

Ŋí nwɔ duɔ sɔɔ-ɔ tuu sun, ní n’ciiru finɔ kwuru tɔ ki. **mari ciitinɔ**

5.12 Baaramawɔ 14

Koɔ tɔ tarubo wɔ̀ri i ka wulu fani ka ru, á baalinɔ kaan yìrì fɛ minɔ tu n’jɔnɔ ki ma-i paan wɔ̀ te :

Móón sinanɔ ki tɔnɔ di ki.....	28
4.4 Koɔ tɔ tarubo kiri	29
Koɔ tɔ tarubo pyiiranɔ yɔ n’manɔ jɔwulu ki ru, ninɔ ni wɔ̀ pomanɔ ki fɔɔ-ɔ. Ninɔ ni i kari : ntinɔ, nmari, weɔ, jinanɔ	29
Yìrì i bo-a tɔ taru, tɔ wɔ̀ wulu bi-i kɔ, nwɔ̀ i tɔ-ri.....	29
<i>Ntinɔ</i> : ninɔ bi-a shuru tɛ, gbɛbi tɔ ye.....	29
<i>Nmari</i> : ninɔ bi-a mari tɛ , gbɛbi tɔ ye.....	29
<i>Weɔ</i> : ninɔ i bia shuru tɛ, nufyɛbi tɔ ye (Kwuranɔ).....	29
<i>Jinanɔ</i> : ninɔ i bi-a mari tɛ, nufyɛbi tɔ ye (Kwuranɔ).....	29
4.5 Mabi kiri rapwuluka paan ki waaci ki cɛfan.....	30
4.5.1 Mabi kiri rapwulu taanshe kiri	30
4.5.2 Les Marqueurs Prédicatifs	33
5 BAARAMA Wɔ̀ KIRI RUPWULU KI	34
5.1 Baara ma wɔ̀ 1 fa 2.....	34
5.2 Baara ma wɔ̀ 3	35
5.3 Baara ma wɔ̀ 4 fa 5	35
5.4 Baara ma wɔ̀ 6	35
5.5 Baara ma wɔ̀ 7	35
5.6 Baara ma wɔ̀ 8	35
5.7 Baara ma wɔ̀ 9	35
5.8 Baara ma wɔ̀ 10	35
5.9 Baara ma wɔ̀ 11	35
5.10 Baara ma wɔ̀ 12	35
5.11 Baara ma wɔ̀ 13	35
5.12 Baara ma wɔ̀ 14	35
5.13 Baara ma wɔ̀ 15	35

5.8 Baaramawo 10

A la wuludan kari bi jowulu lu, á i yiri sebe:

byo	jow ka dogokun tile duurunan	pyeeranŋ	bololanegɛ
mye	kala (fini kala)	byinŋ	tan (10)
pyaanŋ	fitinin	fyili	wili (ji wili)
fyɛ	fyɛ (ka fen fyɛ)	myeen	saa

5.9 Baaramawo 11

Á wulubalinŋ pinitate bi wò ki so, á i mani tawo kiri rafa ka wulu fani ka ru.

Mari ki ta-i jan ki ru a dan ki wu. Dan ki kenemaan wuru-i ki. Nmari ta-i so, nmari i jan ceeli wori a dan ki te. Nmari pwulu-la ki, nmari i na fa naan wu a jeŋ. Nmari i niŋ kwosan saa ki sun, nmari de kili ki ru.	Muso taa ra kungo la n'a den ye. Den tun ma kene. A taa ra se, a ye fura jini k'a di a den ma. A kosegin to ra, a na na misi so, a ye ye jefe sira kan. A y'o misi gen ka bo a ye ye jefe sira kan, ka so, ka do dugu kono.

5.10 Baaramawo 12

Á mani tawo kiri rafa wuludan ni wu nwori a fu n'man :

wɔ / wò	Abu wɔ naan ki tiri-i kili ki ru.
wú / wu	Wú awo moto ki ju-i Loloonu.

5.5 Baaramawo 7

Á ka mani ka bi jowulu lu, á i yiri wuludaj kiri sebe mani tawo kiri ru :

wari	kolon (wari)	naanfefili	nesuman
cen	furu	wori	di (ka fen di)
jibi	don	cunadibi	timinadiya
haliki	haliki	jerebi	duloki

5.6 Baaramawo 8

Traduisez les mots suivants en jo :

ƙɔrɔkɔ	kamelen	ɲuntan	kasi
sheeli	file (ka fen file)	gbe	bolo
kpaanni	gan /nɔɔɔlan	gbishi	bese
ɲmami	jan /janmanjan	shi	mine /ka fen mine

5.7 Baaramawo 9 :

Á jowulu lu wuludaj kiri ramoni, á i **bw, mw, fw, pw, gw, kw walima ww** bo arì bomaɲ sɔbe kiri ru :

bwuru	buru	mwɔɔnna	caman
kwɔta	ɲegen	fwurumari	furumuso
wwuu	geren (min ma mɔ)	pwuru	gwa kuru
gwu	ci (ka fen ci)	kwɔ	kabakuru

1. JOWULU WULUBAALINŊ KIRI

Jowulu wulubalinŋ kɔniŋ fa taanmani (26) yɔ n'maɲ jowulu ki sebemaanna ki ce ki i sɔɔ-ra nwɔri sun. Niŋ wulubalinŋ kiri i kari :

(Sigininden muga ni wɔrɔ bɔ yen minuw be ke ka jowulu sebennin jusigilanw ye. O siginindenw file:) a b c d e ε f
g h i j k l m n ɲ ŋ o ɔ
p r s t u w y

Jowulu wuludaj kiri beɛ ri so-a bi-i ki duu wulubalinŋ kiri beɛ ri bo naafaamaan kiri beɛ ri sun miɲ tu :

(Kumasen dɔw be yen jowulu kɔnɔ, o tɛ se ka fɔ ni sigininden dɔw faralen dafalen dɔw kan i ko :)

- Baalinŋ nafaamaan wɔri i bi-a ɲinitate, niŋ ni yɔ sebe-a « n » bomaan wu baalinŋ nafaamaan ki sun miɲ tu :
(Siginiden dafalen nunlafɔtaw be sebe ka «n» fara siginiden dafalen kan i ko) : an, in, en, εn, on, ɔn, un.
- Baalinŋ nafaamaan ceenmaan kiri i sebe-ri, baalinŋ nafaamaan fuuli bo maɲ sun wu miɲ tu :
(Siginiden dafalen samalenw be sebe ni siginiden dafalen fila faralen yen ɲɔɔn kan i ko:) aa, ii, ee, εε, oo, ɔɔ, uu, aan, iin, een, εεn, oon, ɔɔn, uun.
- Baalinŋ wɔri i bi-a naanaa ki fa tɔnda kiri wu, naanaa ru bi wɔ ki ibo-a sun, tɔnda ru wɔ bi wɔ ki kila niŋ i gban niŋ na miɲ tu :

(Siginiden minu be fo naganaga ni dawolo ye, ni o be sebe, naganaga ra fo ta be sebe folo, ka soro ka dawolo ta fo ta dugu o ra i ko :) **gb,**

kp, nm

- Baaling wõri yo bi-a jinañ kiri fa kili ki ru, «h» yo sebe-a ñi i kila ñi i kili lu bi wõ ki sebe miñ tu :

(Siginiden minu be fo ni ni jintara fe, «h» be fara jintara fo ta kan i ko :) **sh**

- Wulubaling wõri yo bi-a tonda kiri wu «w» yo sebe bo-a wulubaling jono ki sun miñ tu :

(Siginiden minu be fo ni dawolo ye, «w» be sebe ka fara siginiden folo ka i ko :) **bw, fw, kw, mw, pw, ww**

- Wulubaling wõri i bi-a kili ki ru, «y» yo sebe bo-a wulubaling jono ki sun miñ tu :

(Siginiden minu be fo ni jintara ye, «y» be sebe ka fara siginiden folo kan i ko :) **by, fy, my, py, ww**

A yi wulubaling bo mañ sun maan kiri shi bo wulubaling jono kiri sun, yi baaling nafaamaan ceenmaan kiri tu n'mañ, yibõdõ jowulu ki sebe baaling kiri nafaamaan ki i ji-a kari :

(Siginiden minu be fara jagon kan, ni an ye o ta ka fara siginidenw kan sebennin ju be sigi minu kan, jowulu be se ka sebe ni siginiden dafalen min y o file :)

5.3 Baaramawo 4 et 5

4. Á mani tawo kiri rafa baaling nafaamaan bwununaan, walima n'ceenmaan walima jinitate bi wõri wu nwoma wuludañ kiri ji jowulu foomaan ni.

saa	saga	myen	saa
kwõõn	were (misi)	naannañ	misiden
kwuuli	kooli / lamunu	cõõling	foli kan
miiri	miiri	dee	mugan (ka fen)

5. Baaling ceenmaan kiri fa baaling bwununaan kiri. Á mani tawo kiri rafa baaling nafaamaan kiri ra, nwõri fu-i.

sa	san (ka fe san)	kee	fili (ka fen fili)
Kõõte	kõfe	ciirubili	kõõõboli (bana)
Kuuli	kooli	duurañ	nkõyo fin
siira	sõõõmada	yaa	juru (kise)

5.4 Baaramawo 6

Á ka mani ka bi jowulu lu, á i yiri wuludañ kiri sebe mani tawo kiri ru :

fuuli	fila	Keli	gabugu (so)
peesuu	negeso	donsoo	donso
saa	sõõõ (shõõõ)	bilañ	suma / kise
mari	muso	nanõri	jiningan

5. BAARAMA WƆ KIRI RUPWULU KI

5.1 Baaramawo 1 et 2

Á ka mani tawo kari rafaawulubaling nafaamaan kari ra : **i, o, u, a, e** :

bali	bere	kilo	sumani kelan
cufa	biriki	foroko	wolo bore
dona	Tôfè (jo kii to ye)	milici	sanga (wagati)
kaye	kaye	bulu	dababa (sene ke)

Á ka mani tawo kari rafaawulubaling nafaamaan kari ra : **e, e ou i, et o ou o** :

koyo	tamati	Boli	sen (pon)
fesefese	abada (a te ke)	Cewo	lankolo (julankolo)
Joso	kulusi	Biro	buro
biye	kalifa (fen kalifa)	cikili	sisi (tasuma sisi)

5.2 Baaramawo 3

Á ka mani ka bi jawulu ki ru, à i ka wulubaling nafaamaan pinitate bi wo kari bo yiri ru : **in, on, un, an, en, on, en**

kansa	tagama sara	konkwuu	su (fen su)
gunsan	Kumabolan	kirinpali	sankolo
ponpi	ponpi	pense	peseli
shen	sogo	sanfu	sibon (moggo)

a an b bw by c d e En e en f fw fy g
gw gb h i in j k kw Kp l m mw my n n
n nm o on o on p pw Py r s sh t u un
w ww y

Mani saa wori ra gban ka ra, niy ni i jaanbi mwonna tan-a niy baaling bo man sun maan kiri bi sun.

(Yoro nataw be jefoli caman ke o sigininden faralen jongon kan ko ra.)

1.1 Wulubaling nafaamaan kiri

Ŋi i kepe arì bika jaan kiri wu, *jawulu baaling nafaamaan kiri bee ri i bi-a tonj na, n'wori ri i bi-ri pinitate.*

Ŋi i kepe arì najmaka jaan ki wu, baaling nafaamaan kiri bee ri bwunu-i, n'bee ri i cee-ε (baaling nafaamaan bwunuaŋ kwuru tenj ki fuulu i sebe gban-a amaŋ na).

1.1.1 Baaling bwunuaŋ tonj na bi wo kiri

Niy ni yo jonponi (7) *jawulu ki ru. Niy ni bimaŋ ki ru, faa ki i po-a tonj ki banteny na.*

Baal inŋ	Yiri bika jaan ki	jawulu lu wuludaŋ	korɔ
i	Ŋi i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu n'yo 'bi, 'tile'	ti kili	susu dugu
e	Ŋi i bi-a tu e kpeliwulu ki ru miŋ tu n'yo 'e, bese'	de kenebi	Ka temen Kenya
ε	Ŋi i bi-a tu ε kpeliwulu ki ru miŋ tu n'yo 'kere, nbede'	Py Kemi	To (fen to) Siranya

a	ɲi i bi-a tu a kpeliwulu ki ru miɲ tu n'yo 'basa, kaba'	da kaka	Furu (bulu) kaari
ɔ	ɲi i bi-a tu ɔ kpeliwulu ki ru miɲ tu n'yo 'kɔɔri, dɔɔ'	tɔ Sɔli	Tɔɔɔ Sɔli
o	ɲi i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miɲ tu n'yo 'bo, to, ko'	po foroko	Bɔ (ka bɔ) foroko
u	ɲi i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miɲ tu n'yo 'bugu, kulu'	tu wulu	Lɔ (ka lɔ) Kan (kuma)

Baaramawɔ 1

Á ka mani tawɔ kari rafaa wulubalinɲ nafaamaan kari ra : **i, o, u, a,**
e :

b__l__	bere	k__l__	sumani kelan
c__f__	biriki	f__r__k__	wolo bɔɔɔ
d__n__	Tôfê (jɔ kili tɔ yɛ)	m__l__c__	sanga (wagati la)
k__y__	kaye	b__l__	dababa (sɔɔɔ kɛ)

Baaramawɔ 2

Á ka mani tawɔ kari rafaa wulubalinɲ nafaamaan kari ra : **e, ɛ ou i,**
et o ou ɔ :

k__ɔ__y__ɔ__	tamati	b__l__	sen (pɔɔ)
f__s__f__s__	abada (a tɛ kɛ)	c__w__	lankolo (julankolo)
j__s__	kulusi	b__r__	buro
b__y__	kalifa (fen kalifa)	c__k__l__	sisi (tasuma sisi)

A sufaniɲ ja ji miɲ sani, miɲ
n'sani seɔɔ, n'yo pari-ra miɲ wu.

A cufa ki ja ji furu, ɲi i fu ki ɛɛ ki
kaan.

A faantiɲ kiri ja na dɔɔsaɲ, kí a
koɲ tɔri nanɔri kilitiɲ ciniɲ ki.

A koɲ ji n'bwɔ sunwu-a, n'cii
sunwu-ri.

Ni fali y'e tan, ni y'a tan, fali bi fisa m'i ye.

Ni biriki ja la, i bi so ju sigi yɔɔ sen. (ntalen)

Ni famaw na na, u tɛ na mɔɔɔ wɛɛɛ nininka
dugutigi ko. (baro)

Ni mɔɔɔ bi k'i ko ko, i b'i kɔɔɔ ko. (ntalen)

Baaramawɔ 15

Á mabi ma waaci taanmashe kiri bo ka wulu fani ka ru arì bomaɲ
shɔɔɔriɲ ki ru.

Kalindaɲ kiri _____ kalintan-a.

Konaɲ kiri _____ yiri yeɛla ki ra, ɲɔɔɔɔ kiri ra na moto ra
jɔɔɔ ki tan.

Abu _____ ta deɲ shen ki taa-a, nka wu _____ ta peessu
ɲunaɲ sa.

Miɲ _____ ku nwɔ nu maɲ ki ru ki, miɲ tu niɲ di ki.

Baa kiri _____ mari ki wɔ sinaɲ ki taa-ra.

Ceeraɲ kiri _____ ta-a ku ki nu-ni kili ki ra mari ɛɛɛni ki gɛɛ.

Jɔwulu kalinɲ ki _____ tan-a jɔ kili mwɔɔɔna na dɔɔsaɲ.

4.5.2.1 Les marqueurs de temps

Jɔwulu ki ru, yentefinɔ byaŋ yɔ maŋ, **yɔ** (**walima i**) a bi ki ji ma ki sun, **wuru** a bi ki ji makɔ niŋ fa a a bi ki ji a sun ki.

La langue connaît trois marqueurs de temps, **yɔ** (**ou i**) (présent), **wuru** (passée) et le clitique **a** (futur). Contrairement à beaucoup de langues Mandé les marqueurs de temps/mode ne forment pas un système symétrique positif/négatif. La négation se fait simplement en ajoutant le marqueur **ki** en fin de la phrase. Les phrases exemplaires ci-dessous illustrent leur place dans la phrase :

Kparinka kiri **yɔ** jɔɔ tenɔ tiŋ ki yeli-la. Garingaw be kulusi kelen tigi de sege. (ntalen)

Mari ki **i** ku si-a keli ki ru. Muso be ka to tobi gabugu kɔɔ. (ntalen)

Miŋ **wuru** bilan wɔ ki maŋ nu, miŋ tu niŋ kifinɔ ki kuru wa ? He tun be suma min suma yɔɔ la, he k'o sumanikelan ka dɔɔ wa ? (ntalen)

Koŋ wɔ kari tan, nintinɔ **a** beeni. Mɔɔ min be keke ke, o tigi be sa. (ntalen)

Si le marqueur du passé **wuru** porte l'aspect de l'inaccompli **-ra**, cela donne un **kɔɔ** de l'hypothétique à la phrase.

A niŋ niŋ ma-ni ki, ki **wuru-ra** n'kilen. N'a tun m'o ke, a tun bi n'a faga. (ntalen)

Fɔnɔ tu kwuu te, tu: « miŋ ji **wuru-ra** n'tu miŋ n'bee bo n'tɔnɔ ki sun, miŋ leŋ fye wulu ki **wuru-ra** ta-ri gbiila.» Bubunin ko wuru ma : « N'i tun bi sɔn n'ka dɔ fara i da kan, i ka file fye kan tun bi na taa yɔɔ jan.» (ntalen)

4.5.2.2 Les marqueurs modales

Il y a deux marqueurs pour indiquer la mode conditionnelle : **ja** et **ji**. Ils sont vraisemblablement des formes grammaticalisés des verbes **ja** (voir) et **ji** (être, devenir). Ils peuvent être employés ensemble et à part. Pour le moment on n'a pas encore pu établir leurs fonctions exactes, ni leur différences.

1.1.2 Baaling nafaamaan bwunuaŋ jinitate bi wɔ kiri

Niŋ ni yɔ jɔnɔni (7) *jɔwulu ki ru sebe. Niŋ ni bimaŋ ki ri, faa ki i po-a tɔnɔ ki fa jinita ki te waaring tenɔ nu. Niŋ ni yɔ sebe-a "n" bomaan wu wulubaling bwununaŋ tɔnɔ na bi wɔ ki sun miŋ tu yɔ kila-a kpeliwulu ki ru jaan wɔ te:*

in	niŋ i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu : 'kin, bin'.	cin sini	Mɛn (ka mɛn) (a) file
en	niŋ i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu : 'den'	tenɔ	kelen (1)
ɛn	niŋ i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu :	cɛn kilen	kari(k'a bɔ) bilen (fɛn bilen)
an	niŋ i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu : 'tan, ban'	san tanka	Bɔ (k'a bɔ) Biri (bon)
ɔn	niŋ i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu : 'dɔnke, ntɔn'	fɔn kɔnko	Kunu (ka fɛn kulu) fasa (farikolo)
on	niŋ i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu : 'don, kon'	donso gonto	donso gundo
un	niŋ i bi-a tu i kpeliwulu ki ru miŋ tu : 'kun, gun'	pwun kunku	giriya konko

Baaramawo 3

Á ka mani ka bi jowulu ki ru, à i ka wulubaling nafaamaan pinitate bi wo kari bo yiri ru : **in, on, un, an, en, on, en**

_____ tagama sara	_____ su (fen su)
_____ Kumabolan	_____ sankolo
_____ pompi	_____ peseli
_____ sogo	_____ sibon (mawo)

1.1.3 Baaling nafaamaan tonj na bi wo ceenmaan kiri

Wulubaling ceenmaan ni yo kila-a jowulu ki ru ni i bo baaling bwununaang kiri sun. Niñ ni bimaanna ki i ceen-na ni i fwuu baaling bwununaang kiri sun.

Yiri i sebe-a baaling nafaamaan kwuru tenj fuuli bomaan wu ariman sun. Á ka wuludanj kari sebeka jaan ki pyi sunu ariman wu :

Jowulu	Kpeliwulu		Jowulu	Kpeliwulu
ja	Ye (ka fe ye)	< >	jaa	Sama
de	Don (ka don..)	< >	dee	Muga (ka fen muga)
ji	jira (ka fen jira)	< >	jii	Diya / дума
she	Don (donke)	< >	shee	Furu suma
fo	Jeman (fen je)	< >	fofo	Popo
co	foli	< >	foo	Wawa (ka wawa)
fu	Bon (mawo ka)	< >	fuu	Wusu (ka furuji wusu)

Mari bee, nmari juu **wuru-i**, fo ni Nin tun ye muso do ye, a tun ka jugu fo ka teme i ta so a dan ki ra. a dan kan. (ntalen)

Ji mari fuuli, ki fon cen wori **wuru** Nin tun ye balima muso fila ye, o be tun furu ardo shuru **ri** te ko. nin do o ceu ma. (ntalen)

4.5.1.4 Mabi nwò ki i bi ki maannama ki waaci na nmani shi taanshe ki : -ri

Mabi taanshe tiri i n'manj wo bo ka furu-i. Yi i n'bi-a n'te tu bi nwo i ma-a waaci na nmani nu. N'taanshe ki yeri ki i **-ri**, nka ni i so-a rapwulu ji-i **-ni** walima **-li** ni i keje mabi ki nakò finj ki wu.

Miñ tu :

Wú i a gbansan, wú i awo ku **nu-ni**, wú i awo ju **pwulu-li**, wú i a **wu-ri**. A y'a makun, ka ke a ka dumuni ke ye, ka ke a ka ko li ji bo ye, ka ke a ko ye. (ntalen)

Janinanj i shii shi-a ki, nka ni i shii pwunmaan **to-ri**. ni i **bili-li**, ni i n'cetoon **sunkaan-ni**, yiri so-a tiri-i ariman fan ki. ni te doni ta, nka a be doni girinman don. (ntalen)
Ka boli ani ka k'i bobara siñe ye, o te taa jongoñ fe. (ntalen)

Wo ki na-i juu waarinj wo ru, koj fon i n'she-a, koj fon i a **rapwulu-li**. Don na na ja waati min na, be tun b'a don, be tun b'i yelema. (ntalen)

4.5.2 Yentefinj kiri

Yentefinj kiri i waaci ki walima ..... ji-a wulukanj ki ru. Yiri yo sebe-a to ki walima to kwuru ki kote suu.

Les marqueurs prédictifs (MP) indiquent le temps ou la mode de la phrase. Elles viennent tout de suite après le sujet de la phrase : Su / MP (Aux) / Ob / V-asp. Elles sont obligatoires dans la conjugaison verbale. On peut en distinguer, les marqueurs de temps, les marqueurs aspectuels et les marqueurs modaux.

Mabi wò ki i na-a mabi so ki kòtè wulukany ki ru, niñ mabi ki i mabi makòmaan ki taanshe ki shi-a waaring bataa ru.

Miñ tu :

Koñ so-a ñuniñ shen-i ñuniñ tiñ ki kòtè ki. Mogo si te se ka kun di kuntigi ko. (ntalen.)
 Tuu cikili so-a po-i tuubali ki. Tasuma sisi te se ka bo tasuma ko. (ntalen.)

A fu ki fali ki, kanikani so-a de-i n'nu ki. Ni bon ma sogo, neberew te se ka don. (ntalen.)

‘ i ’ pyaany bee i ji-a n'mañ wulukany ki ru nwò i wulu ki ta jen ki ji-a. ñi i n'ji-a tu bi ki ma ko hali a bi makòmaan taanshe -i ki ji mabi ki ra ki.

Miñ tu :

Kabi wulu ki mwo-i, kònsokolo i mini joroko cuunñ. Kabi ni kuma cayara, kònsogolo pan na ka yelen sanfe.. (ntalen.)
 Wú ta-i so, wú i suu ki tu. A se ra, a ye so jo. (ntalen)

4.5.1.3 Bi makòmaan ki waaci fwuudemaan ki ru taanshe ki : wuru-i / -ri

A wulu ki ja ji wulukany ki ru waaci fwuudemaan ki ru, mabi makòmaan taanshe -i ki i bo-a wuru ki sun duu a finñ tóri ji-a bo mabi ki kòtè miñ wulukany tenñ ki ru. (Yi paanji wulu nakwora ki sheeli n'fe ki ru).

Miñ tu :

Joroko ki wo mari ki dan shuru ji wuru-i. Jara ka muso tun jigi na den ce la. (ntalen)

Dondonay pinañ ki teri wuru-i, ñi i de n'wu a ta te. ñine fitini do tun ye jo tige, ani a tun do ra n'a ye a ka dinge kono. (ntalen)

1.1.4 Baaling ceenmaan pinitate bi wò kiri

Ñinitate bi baaling kiri i so-a ji bwununaany fa ceenmaan ni sebe.

Á ka wuludany kari sebeka paan ki pyi sunu arimañ wu :

Jowulu	Kpeliwulu		Jowulu	Kpeliwulu
fan	ɲɔɔɔn fe	< >	faan	fanga
cen	Bɔ /kari	< >	ceen	Samali (ka fen sama)
fɔn	Kunu (ka fen kunu)	< >	fɔɔn	Dere (ka fe dere)
ɲini	Sunɔɔɔ	< >	ɲiin	Kin (ka fen kin)
sun	Kan (ka ke fen kan)	< >	suunkili	ntubanin (ko kono ntubaninfin.)

Baaramawo 4 et 5

4. Á mani tawo kiri rafa baaling nafaamaan bwununaany, walima n'ceenmaan walima pinitate bi wòri wu nwoma wuludany kiri ji jowulu foomaan ni.

s_____	saga	my_____	saa
kw_____	were (misi)	n_____nañ	misiden
K_____li	kooli / lamunu	c_____linñ	foli kan
m_____ri	miiri	d_____	mugan (ka fen)

5. Baalinɗ cɛnmaan kiri fa baalinɗ bwununaanɗ kiri. Á mani tawɔ kiri rafa baalinɗ nafaamaan kiri ra, nwɔri fu-i.

s_____ san (ka fe san)	k_____ fili (ka fen fili)
k_____ t_____ kɔfe	c_____ r_____ b_____ l_____ kɔnɔboli (bana)
K_____ li kooli	d_____ raɗ nkɔyɔ fin
s_____ r_____ sɔgɔmada	y_____ juru (kise)

1.2 Wulubalinɗ nafaawɔ kiri

Jɔwulu wulubalinɗ mwɔɔnna i n'maɗ wɔri sebeki ki fa n'kalika jaan ki fa kpeliwulu ki wɔ ki i tenɗ. N'bee ri fani i n'maɗ, niɗ ni sebeki jaan ki fa kpeliwulu ki wɔ ki i tenɗ i, nka yiri i kalika jaan ki fa konfɔaɗ wulu ki wɔ ki tenɗ i ki. Wulubalinɗ nafaawɔ kiri bee ri i n'maɗ, yiri i kpeliwulu ki ru ki, nka yiri nafaan gbe-i jɔwulu ki ru. Yi a yiri ja mani fe ki ru.

1.2.1 Baalinɗ wɔri i bi-a kpeliwulu ki Sali :

b	Miɗ tu 'b' kpeliwulu ki ru 'basi'	baa	baa
		bubu	bobo
d	Miɗ tu 'd' kpeliwulu ki ru 'daga'	da	buru (bulu)
		dondoɗ	bugun
c	Miɗ tu 'c' kpeliwulu ki ru 'ce'	cɛn	sama (k'a sama)
f	Miɗ tu 'f' kpeliwulu ki ru 'fili'	faa	Faradebe
		jufa	pɔshi (fani pɔshi)
g	Miɗ tu 'g' kpeliwulu ki ru 'gaso'	goori	esp. d'arbre
		gongoɗ	buati

Niɗ -i **ki i rapwulu-la** ni i keɗe mabi ki rakɔka ki wu : Ni i so-a ji-i -i, -e, -ɔ, -u, walima -a

Miɗ tu :

Koɗ wɔ konpafinɗ ja ki, niɗ fa Mɔgɔ min ye wara ye ani min ma a ye, u bolo cogo konwɔtin n'ja-i, ki bilika kiri te kelen ye (ntalen).
 tenɗ i ki.
 Fɔ n'pa-i saa ra baa wu. Jeya ben na saga la ka teme baa kan (ntalen).
 Naan kiri **de-i** Abu wɔ ji ki ru. Misiw don na Abu ka foro kɔnɔ.

-i ki i so-a rapwulu ji-i -e, -ɔ, -u walima -a a mabi ki ji rakɔ-a wulubalinɗ nafaamaan kari bee cɛnmaan wu:

Miɗ tu :

Mari ki sɔɔ-ɔ awɔ fu ki ru. Muso sigi ni do a ka bon kɔnɔ.
 Abu tii ki ku ki nee-e ciɗ. Abu buranke ye dumuni sifile kunun.
 Koɗ ki wɔ fu ki feen-e ntiɗ wɔ Ce ka bon ben na a ka moto kan.
 moto ki sun.
 Mari ki fwuu-u boli ki sun. Muso teme na pɔn (babili) kan.
 Donsoo ki shen ki taa-a siira ki Donso ce ye sogo nimi sɔgɔmada fe.
 ru.

Mabi tɔri ri i n'maɗ wɔri i bi makɔmaan ki taanshe ki shi-a :

Miɗ tu :

Tɔnsunfili furu-i, nka n'daɗ di-i Muɗuli ka geɛ, nka a ko ka ni! (ntalen).
 de !
 Bi bataa shɔ-i, nka n'fon fa ma Ko be ka ni, nka ko be dagalen te.
 keɗe ki.
 Finɗ wɔ ki di-i tɔn ki te, n'yo ta-a Fen min ka di tulo ye, a bi taa o yɔɔ la. (ntalen).
 niɗ mani ki ru.

-la ye, a mabi ki rakɔ wulubalinɔ nafaamaan ki ji bo gban wulubalinɔ nafaawɔ **l** ra .

Miɲ tu :

Koɲ tɔ ki yo n'ye- la. Mɔgo tɔgo de b'a segen (ntalen).

Tɔnsunfurubi sebe kali-la ki. Darɔgeleya te sebe kalan (kuma).

Kwuru wɔ̄ i so-a bi ra, koɲ n'napwulu-la ki. Kulu min be se ko ra, mɔgo te o yelem (kuma).

-ra a mabi ki rakɔ wulubalinɔ nafaamaan ki ji bo gban wulubalinɔ nafaawɔ **r** ra .

Miɲ tu :

ɲakili **firi-ra** ki, nka n'fe yo kaan-na. Hakili de dan, nka a kɔɔ be shen (ntalen).

Nacinwulu mwɔɔnna yo ɲakilitinbi wɔ̄ri-ra koɲ te. Ladili kuma caman be hiliki di mɔgo ma (kuma).

-na a mabi ki rakɔ wulubalinɔ nafaamaan ki ji bo gban wulubalinɔ nafaawɔ **n** ra walima a wulubalinɔ nakɔra ki ji wulubalinɔ nafaamaan ceenmaan pinitate wɔ̄ bi wɔ̄.

Miɲ tu :

Sedu yo saa ji **kaan-na** tɔnɔ ki ru. Sedu be so fooro sene na kulu kan.

Tɔnɔ wɔ̄ ɲeɲ si ja-i, n'ɲakilila **fɔni-na** naan ɲenju dibi te ki. Da min ye sin mi ka ye, o te ɲine misi nono diya kɔ.
Meseni yo jerebi sinaɲ **mye-na**. Kiseli be dulokiba kalan (ntalen).

Mabi kɔmaan taanshe ki i -i

Niɲ taanshe ki I bo-a mabi ki sun ɲi i n'ji tu n'ma kɔ, walima tu n'nafaa.

k	Miɲ tu 'k' kpeliwulu ki ru 'kele'.	ku keli	to /dumunin gabugu (so)
l	Miɲ tu 'l' kpeliwulu ki ru 'laada'	lakɔli kulo	Lakɔliso woro (sogo woro)
m	Miɲ tu 'm' kpeliwulu ki ru 'Muso'	mari seme	muso seme (k'i tungan)
n	Miɲ tu 'n' kpeliwulu ki ru 'na'	na tɔnɔn	na tiga
h	Miɲ tu 'h' kpeliwulu ki ru 'hali'	Hali hee	Hali hee ! weleli
j	Miɲ tu 'j' kpeliwulu ki ru 'jigi'	Jari taji	Jara (kongo) taji
p	Miɲ tu 'p' kpeliwulu ki ru 'pɔrɔtɔ'	pa pupu	mine (ka fen mine) Foro kɔɔ
r	Miɲ tu 'r' kpeliwulu ki ru 'Araba'	arijo nanɔri	arajo ɲiningan
s	Miɲ tu 's' kpeliwulu ki ru 'sara, sanga'	so kpasa	sigi (ka sigi) Kasa /soli
t	Miɲ tu 't' kpeliwulu ki ru 'taga, tɔgo'	taa butu	ɲimi tileban /tilenke
w	Miɲ tu 'w' kpeliwulu ki ru 'woyo'	waa	dese (ka dese)
y	Miɲ tu 'y' kpeliwulu ki ru 'yaala, yerewolo'	yii yaba	bubaga npan kala dalan

Baara ma wɔ 6

Á ka mani ka bi jɔwulu lu, á i yìrì wuludaŋ kiri sɛbɛ mani tawɔ kiri ru :

_____	fila	_____	gabugu (so)
_____	nɛgɛso	_____	donso
_____	sɔsɔ (shɔɔ)	_____	suma / kise
_____	muso	_____	jiningan

Baaramawɔ 7

Á ka mani ka bi jɔwulu lu, á i yìrì wuludaŋ kiri sɛbɛ mani tawɔ kiri ru :

_____	kolon (wari)	_____	jɛsuman
_____	furu	_____	di (ka fen di)
_____	don	_____	timinadiya
_____	haliki	_____	duloki

1.2.3 Baalingɔ nwɔ̀ri i kila-a konfɔaŋ wulu ki ru ki, niŋ i kari i :

ɲ	Min tu ‘ ɲ ’ kɛliwulu ki ru ‘ ɲama ’	ɲeniŋ sapuu	Cɛncɛn foronto
ŋ	Min tu ‘ ŋ ’ kɛliwulu ki ru ‘ ŋana ’	ŋuniŋ ŋɔni	kungolo jeni (tasuma)
sh	Min tu ‘ parking ’ kɛliwulu ki ru ‘ she ’	shen shɔɔringɔ	sogo juman

ŋi i deŋ tu tiiri ra, deŋ i ta keŋe myeen wu. ŋi i n’bi myeen te, tu ŋi i ncusun a i n’ ŋmaka ki ki sheeli sa bu afinŋ maku-i niŋ na. ŋi awo tiri bali ki ji n’ kifinŋ ki i. Myeen ki i a ruseni keŋe niŋ wu. Deŋ i n’shi, ŋi i n’kɔli bali ki ra.

niŋ wu. Deŋ i n’shi, ŋi i n’kɔli bali ki ra.

4.5 Mabi kiri rapwuluka jaan ki waaci ki cɛfan

4.5.1 Mabi kiri rapwulu taanshe kiri

Jɔwulu ki ru, mabi kiri rapwuluka jaan ki i ji-a taanshe ri wu nwɔ̀ri i mabi ki waari ki fa n’maka jaan ki jiu-a. Niŋ taanshe kiri sɛbɛ ye-a mabi ki ra baalingɔ i bo n’fa mabi ki faninmwuŋ ŋi i n’ji tu mabi ki ma kɔ, walima tu n’ma-i sun ki, tu fwuude walima n’fwuude-i sun ki. Taanshe kiri bɛe ri i n’ji-ri tu mabi ki mamaanna ki waaci shi-a, walima waaci shi-ri, walima tu ŋi a na waaci shi. Taanshe kiri bɛe ri i n’ji-ri tu mabi ki dali bi.

Mabi kɔbali taanshe ki i -a

Mabi kɔbali taanshe ki i -a ki ia bo-a ŋi i ji tu mabi ki faa ma-a, tu n’kɔ-i sun ki. Jaan tɔri te tu n’mamaanna ki faa a ra. Niŋ taanshe -a ki i rapwulu ji-a **-la**, **-ra**, walima **-na** ŋi i keŋe mabi ki rakɔ wulubalingɔ nafaamaan ki jaan ki wu.

-a ye, a mabi ki rakɔ wulubalingɔ nafaamaan ki ji tɔŋŋ na wɔ bi wɔ walima jinitate wɔ bi wɔ bwununaanŋ i, miŋ tu :

Kwu bataa yɔ bwuu nu-a, Wulu bɛe be bo domu, nka min b’a nka nwɔ̀ i n’bo-a a jinita ki bila a nun kan o de be wele ko bo sun, niŋ i ji-a n’nutɔŋŋ ki i. dun wulu (ntalen).

Konwɔ̀tiŋ i tu-a jinitan-a, ntiŋ Mɔgɔ min be sunɔgɔla waaci bɛe, o a na ŋmeni bo finbalibi ru. be na kunu kɔlɔ kɔŋɔ (ntalen).

Mín nwó kee nu-i ciiru, si sari-i, ní n'kuling ja ki. _____

Íí i nwó shen nuteri, íí cunŋ ja n'nu ki, nka íí n'bo-i n'daru, n'cunŋ ki i mani fɔn kɔ. _____

Nwó shuru bwununanŋ i nwó shuru ŋmani shi fɛen. _____

Mín so-i kili bæe ra, cɛenni kiri tu íí de, nka tiraŋ kiri tu íí fa de ki. _____

Nwó cɛenni fuuli sɔɔ-ɔ arimaŋ tɔnte, nka n'tɔri paninŋ n'tɔri sun ki. _____

Nwó ŋɔrɔkɔ shɔɔrinŋ cɛera gbe. _____

Íí nwó tu lɔ-i jirinŋ na, jirinŋ ki i na fɛen, tu ki fɛen ki. _____

Íí nwó duŋ sɔɔ-ɔ tuu sun, íí n'ciiru finŋ kwuru tɔ ki. _____

Baaramawɔ 14

Koŋ tɔ tarubo wɔri i ka wulu fani ka ru, á baalinŋ kaan yìrì fɛ minŋ tu n'jɔnɔ ki ma-i paan wɔ tɛ:

Jibi bæe, deŋ ta-i po jari tɛ, ñi i n'bi n'tɛ tu : «Afinŋ n' tɛ, jari i janŋ ni wɔri a tɛ, nwɔma a i ji juufinŋ kiri bataa ru pakilitinŋ ki i.» Jari tu deŋ tu «wú ta myɛen panikulutɔnŋ pa na a tɛ ninŋ fa kilaan panikulutɔnŋ fa baa paannaju ceeli na a tɛ.»

Ninŋ ciiru, deŋ i tiri bali fa wulinŋ fuuli wu a gbɛera ninŋ finŋ byanŋ ceelimaŋ ki ru jari wɔri wulubi-i n'tɛ.

1.2.4 Baalinŋ nwɔri i kila-a konfɔan wulu ki fa kpeliwulu ki ru ki, ninŋ i kari i :

gb	Min tu 'gb' ñi kila-a kpeliwulu ki ru ki	gbe sangbaalinŋ	Bolo sanbele
kp	Min tu 'kp' ñi kila-a kpeliwulu ki ru ki	kpili kpankparinŋ	waraninkala sɔsɔ /shɔɔ ŋomi
ŋm	Min tu 'ŋm' ñi kila-a kpeliwulu ki ru ki	ŋmani ŋmɛen	Jan / janmanjan bin sugu dɔ don

Á n'sheeli, wulubalinŋ pyiiranŋ nakɔra kiri i sebe-a wulubalinŋ nafaawɔ fuuli wu. Nka yìrì i kali-la arimaŋ fan minŋ tu wulubalinŋ tenŋ i.

Baaramawɔ 8

Traduisez les mots suivants en jɔ :

_____	kamelen	_____	kasi
_____	file (ka fen file)	_____	bolo
_____	gan /nɔgɔlan	_____	bese
_____	jan /janmanjan	_____	mine /ka fen mine

1.2.4 Wulubalinŋ ' w ' bo bi ki wulubalinŋ nafaawɔ walima nafaawɔ kiri bæe ri sun

' w ' yɔ sebe bo-a wulubalinŋ nafaawɔ kiri bæe ri sun, yìrì i ji

wulubaling tenŋ i. Tɔnda kiri i wɔli-la yiri kuuli niŋ wulubaling kiri bimaŋ ki ru. Yiri i sebe-ri ka naan ka te:

bw	b ki i bi-a, n'pye ki ta rakɔ faa porama wu tɔnŋ ki ra	bwɔ ɲenbwuu	kɔ (fen kɔ) ɲanbo
fw	f ki i bi-a, n'pye ki ta rakɔ faa porama wu tɔnŋ ki ra	fwuu fwunfwun	bɔgɔmugu funfun (ka ji funfun)
gw	g ki i bi-a, n'pye ki ta rakɔ faa porama wu tɔnŋ ki ra	gwu	ci (ka fen ci)
kw	k ki i bi-a, n'pye ki ta rakɔ faa porama wu tɔnŋ ki ra	kwɔ kwuru	Kabakuru tige (ka fen tige)
mw	m ki i bi-a, n'pye ki ta rakɔ faa porama wu tɔnŋ ki ra	mwunu mwɔɔnna	malo caman
pw	p ki i bi-a, n'pye ki ta rakɔ faa porama wu tɔnŋ ki ra	pwulu pwaŋ	buguri dɔgɔce
ww	w ki i bi-a, n'pye ki ta rakɔ faa porama wu tɔnŋ ki ra.	wwuru wwuu	bama fan (numu fan)

Baaramawɔ 9 :

Á jɔwulu lu wuludaŋ kiri ramɔni, á i **bw, mw, fw, pw, gw, kw walima ww** bo arɔ bomaŋ sɔbe kiri ru :

Koŋ fa barinta kilen ji awɔ wɔrunta fani ki.

Daŋ kiri po-a cii tenŋ nu, nka kɔɔ mabi kiri fa kɔɔ ɲa-kilila kiri tenŋ i ki.

Mɔgɔ si kana namasa mɔn ke a ka dugutaga fa na ye (ntalen).

Denw be bɔ kɔnɔbara kelen na, nka u ta ko ketaw ni u hakilinan te kelen ye (ntalen).

4.4 Koŋ tɔ tarubo kiri

Koŋ tɔ tarubo pyiiraŋ yɔ n'maŋ Jɔwulu ki ru, niŋ ni wɔ pomaŋ ki fɔɔ-ɔ. Niŋ ni i kari : ntiŋ, nmari, weŋ, jinaŋ

Yiri i bo-a tɔ taru, tɔ wɔ wulu bi-i kɔ, nwɔ i tɔ-ri.

Ntiŋ : niŋ bi-a shuru te, gbɛbi tɔ ye

Nmari : niŋ bi-a mari te , gbɛbi tɔ ye.

Weŋ : niŋ i bia shuru te, nufyebi tɔ ye (Kwuraŋ).

Jinaŋ : niŋ i bi-a mari te, nufyebi tɔ ye (Kwuraŋ).

Mari beɛ, **nmari** juu wuru-i, fɔ ŋi i ta so a daŋ ki ra.

Muso dɔ, a tun ka jugu, fɔ ka se a dan na (Maana)

Koŋ bataa wuru **nmari** dɔri-ra tu Tɔɔmi-naanŋ ɲiŋ.

Mɔgɔ beɛ tun b'a wele ko Tɔɔmina baa. (Taruki)

Niŋ i fa-a **jinaŋ** bwɔ yiri-i ka a, niŋ i na a da suu fu ki ru.

O y'a sɔɔ denin bugara ka na, a na na i dogo so bon kɔnɔ (ntalen)

Baaramawɔ 13

Á ka telaanŋ kari kali, á i yiri kɔɔ kiri sebe jɔwulu ki ru mani tawɔ kiri ru:

4.3 Tinbi wò i so-a san fintiŋ ki ra

Miŋ tu yibèèn'ja-i naan wò te cuunŋ, tinti tikitiki ji tɔ tarubo ri I jɔwulu ki ru. Niŋ ni i n'ji-a tu finŋ ki so-a san-I a tiŋ ki ra ki miŋ tu (konanmini firi ki mani kiri, daŋ, walima konbi saa).

Kwumaŋ, yi la n'ja tu tinbi ki beɛ n'maŋ, tu nwò i so-a san-i a tiŋ ki ra. Jɔwulu ki ru, niŋ i ji-a **wɔ** wu, niŋ i bo tɔ tarubo ki sun. Koŋ jɔnɔ ki fa koŋ fuluntɔŋ ki tɔ tarubo ki i (**n'**). Yìrì yɔ seɛ-a arì rap-bwunaan cɔte wuluju teŋ i bo yìrì sun. Miŋ tu :

Tɔ tarubo + tinbi		Wɔ	Yeri tinbi tɔ tarubo	kɔrɔ
míŋ + wɔ	>	mɔ́n	n'wɔ́	Ne ta
miŋ ŋi + wɔ	>	mɔ́n	n'wɔ́	E ta
wú + wɔ	>	wúwɔ	awɔ	A ta
níŋ + wɔ	>	nínwɔ	awɔ	A ta
ŋi + wɔ	>	nwò	awɔ	A ta
yibèè + wɔ	>	yibòò	yòò	An ta
abéé + wɔ	>	abóó	awó	Aw ta
kíbéé + wɔ	>	kíbóó	aròò	U ta
yìrì + wɔ	>	yìribòò	yìròò	U ta

Yi niŋ tɔ tarubo kiri beɛ ri naan sheeli wulukanaŋ kari ru :

Mɔ́n sinaŋ ki tɔŋ di ki. **Ne ka wuru da man di** (ntalen).

Míŋ nwó kee nu-i ciiru ; si sari-i, ní n'kulinŋ ja ki. **Ne ye n'ka tigenikuru dun sufe, dugugera, ne man a fara ye** (nsirin).

__ uru	buru	_____ɔ́nna	caman
__ ɔ́ta	ɲɛɛn	_____urumari	furumuso
_____uu	geren (min ma mɔ)	_____uru	gwa
_____u	ci (ka fen ci)	_____ɔ	kabakuru

1.2.5 ' y ' yɔ bo-a wulubalinŋ nafaawɔ wòri sun:

' y ' yɔ seɛ bo-a wulubalinŋ kiri beɛ ri sun jɔwuelu ki ru. Niŋ ni bimaŋ ki ru, faa ki i po yiri-ra naanaa ki ru. Yìrì seɛ-a ka naan ka te :

by	ŋi i seɛ-a ŋi i bi-ri ka naan ka te tu	byɛ byaŋ	deben saba (3)
fy	ŋi i seɛ-a ŋi i bi-ri ka naan ka te tu	fye fyiri	fye (ka fen fye) fyiri (fani fyiri)
my	ŋi i seɛ-a ŋi i bi-ri ka naan ka te tu	myeen mye	Saa kala (ka fen kala)
py	ŋi i seɛ-a ŋi i bi-ri ka naan ka te tu	pyii pyaanŋ	fa (ka fa dumuni na) dɔ́nɔ́n

Baaramawɔ 10

A la wuludaŋ kari bi jɔwulu lu, á i yìrì seɛ:

_____ jɔw ka	_____ bololanɛɛ
_____ dɔɔkɔkun tile duurunan	_____ tan (10)
_____ kala (fini kala)	_____ wili (ji wili)
_____ dɔɔnin	_____ saa
_____ fye (ka fɛn fye)	

1.3 Wulubalingɔ pinitatɛ bi wɔ̀ bubu ki bi ki jɔwulu ki ru

Wulubalingɔ pinitatɛ bi wɔ̀ bubu ki bi ki i baalingɔ nadumaan, nwɔ̀ kila tɔ kiri fa arì sunjo wuludaɔ kiri nakɔɔramaɔ kiri ru. Niɔ yɔ finiɔ, nwɔ̀ kila-a jɔwulu ki bantɛnɔ nu.

Ŋi i so-a bi-i tu wulubalingɔ nafaamaan i ki, n'dumiɔ so bi-i tu wulubalingɔ nafaawɔ i ki.

N'yo kila-a wuludaɔ kiri rakɔmaɔ kiri ru, ŋi i bi-ri miɔ i ra ji-i. N'yo sebe-a ka paan ka tɛ **ŋ**.

Yi mani kari sheeli :

daɔ	Den
kaniɔ	dukɔɔɔ
juulingɔ	Fini
nafulutɔ	Nafolotigi

Á n'tɔ tu wulubalingɔ bubu ka tɔmaɔ di ki. A miɔ ji n'tɛ ŋi i n'tɔ tu ŋi

Miɔ yeri tɔ tarubo tenɔ kiri i yo bo-a yìrì tinbi tikitiki ji-ri. Niɔ yo bo-a ŋi i n'ji tu finiɔ ki so-a san-i a tiɔ ki ra ki.

Miɔ tɔ tarubo tenɔ kiri i bo-ri tɔ ri taru nwɔ̀ri wulu bi-i kɔ. Miɔ tu :

míɔ fa (ŋi) n'tiɔ ki Ne ani ne fa (n'fa)

miɔ fa (ŋi) n'tiɔ ki E ani e fa

wú / níɔ / ŋi fa a tiɔ ki A ni a fa

yibèè / yi fa yi tiɔ ki Anw ni anw fa

abéé / á fa a tiɔ ki Aw ni aw fa

kíbéé / kí fa arì tiɔ ki U ni u fa

yìrìbèè / yìrì fa arì tiɔ ki U ni u tigi (fɛnw)

Yi mani tɔri ri sheeli sebe :

Ŋaanfwuu yo a daɔ kila-a bilifinɔ nu. Fiyentɔ bɛ a den sɔɔɔ dalan kan. (ntalen)

Bwɔyaatɔnɔ fuuli so-a arì semɛ-i arìmaɔ na ki. Kɔ dimibaatɔ fila tɛ se ka semɛ ɔɔɔn na. (ntalen)

Niɔ paan ki tɛ, ɔɔɔkɔ kiri i arì rakɔli. O cogo ra, kamelenw ye u laje. (Maana)

« Míɔ a n'tu niɔ na ki, yi a n'san yimaɔ na. » « Ne tɛ sɔn o ma, anw bɛ a bɔ ɔɔɔn na. » (Maana)

4.2 Yeri to tarubo kiri

Jɔwulu ki ru, yeri to tarubo ri yɔ n'maɲ n'wɔri i bo-a mabi kiri bɛɛ ri jɛɲ.

Koɲ jɔɔ ki fa koɲ fuuluntɔɲ ki kiri to tarubo ki i n' mani mwɔɔnna nu. Niɲ **n** ki i bo-a Míɲ walima miɲ taru miɲ tu :

	<i>Koɲ jɔɔ ki</i> 1 ^{ère} mɔɔɔ fɔɔ	<i>Koɲ fuuluntɔɲ ki</i> 2 ^{ème} mɔɔɔ filanan	<i>Koɲ byantɔɲ ki</i> 3 ^{ème} mɔɔɔ sabanan
<i>Tenɲ kiri</i> Kelenw	ɲí / n'	ɲi / n'	a
<i>Mwɔɔnna kiri</i> camanw	yi	a	arì

Mabi wɔri fa to tarubo ki i tiri-ra niɲ ni bɛɛ i kari:

Míɲ (ɲí) / n'pwulu-i.	Ne kɔsegin na =>	Ne ye n'kɔsegin
Miɲ (ɲi) n'pwulu-i.	E kɔsegin na.	E ye e kɔsegin
Wú / níɲ a pwulu-i.	Ale kɔsegin na.	A ye a kɔsegin
Jibèè yi pwulu-i.	Anw kɔsegin na..	Anw ye an kɔsegin
Abéé a pwulu-i.	Aw kɔsegin na.	Aw ye aw kɔsegin
Kí arì pwulu-i.	U kɔsegin na.	U ye u kɔsegin

nk walima ɲ. A niɲ ma, miɲ i n'tɔ-a tu ɲì i n'maɲ. Nka a ki ki rapwulu ki, niɲ i n'bi-a tu ɲì i n'maɲ ki.

Yi ka mani kari kali sheeli yi maɲ fan

tii	burance < >	tiɲ	fa
yeri	nbunteni < >	yering	jɛɛɛ
bɔli	sen / pɔn < >	bɔling	bɔɔɔ (ji ta bɔɔɔ)

Baaramawɔ 11

Á wulubalingɲ jinitate bi wɔ ki sɔɔ, á i mani tawɔ kiri rafaa ka wulu fani ka ru.

Mari ki ta-i ja___ ki ru a da___ ki wu. Da___ ki kenemaan wuru-i ki. Nmari ta-i so, nmari i ja___ ceeli wɔri a da___ ki tɛ. Nmari pwulu-la ki, nmari i na fa naa___ wu a jɛ___. Nmari i ni___ kwɔsan saa ki sun, nmari de kili ki ru.	Muso taa ra kungo la n'a den ye. Den tun ma kenɛ. A taa ra se, a ye fura jini k'a di a den ma. A kɔsegin to ra, a na na misi sɔɔ a yere jɛfɛ sira kan. A y'o misi gen ka bɔ a yere jɛfɛ sira kan, ka sɔɔ ka do dugu kɔɔ.

1.4 Wuluju teŋ kiri

1.4.1 Wuluju shimaŋ kiri bi ki

Jɔwulu ki ru, niŋ fa firimini na wulu kiri mwwɔɔnna ni nu, wuludaŋ kiri beɛ ri sebeka naan ni i tenŋ, nka yìrì kɔɔ kiri tenŋ i ki. Yìrì wuluju shimaŋ kiri tenŋ i ki.

Yi mani kari sheeli

Wulu sun jeri teŋ	Faninmwuŋ teŋ	Wulu feshi teŋ
cii ngeni	cii kɔɔ	cíí su (sufe)
fàà dɛndɛlikela	faa fɔnyɔ	fáá fara
dàŋ dan	daŋ fan	dáŋ den
kùŋ sana	kuŋ sa (sugu)	kúŋ disi
jè dunan	je nama	jé jidaga
bwɔ kɔ	bwɔ bugɔ	bwó bugu

Á n'sheeli tu wuludaŋ wòri i nɔrinte tu niŋ wuluju shimaŋ ki sunjeri ñi i fwuu mani faninmwuŋ wò kiri wɔ ki sun.

Wuludaŋ wòri i ji pante, niŋ wuluju shimaŋ ki i ji feshi ñi i fwuu faninmwuŋ wò kiri wɔ ki sun sebɛ.

Yi a so n'bi-i tu teŋ taanshe bo-a wuluju sunjerimaan wulukaan kiri ñununnu, niŋ fa wuluju feshimaan wulukaan kiri ñununnu. A teŋ taanshe ji wulukaan wò sun ki, tu niŋ i faninmwuŋ wɔ.

Wulukaan fuuli wuludaŋ kiri i so-a ji-i wuluju shimaŋ mwwɔɔnna sebɛ.

Yi wuludaŋ kiri beɛ ri sheeli ka fudaŋ kari ru :

Abéé ciirasun, tu nfɛnŋ niŋ ma sa? Aw hakili la, ko mun de y'o ke?

Kanŋ yɔ fwuniŋ sun, myɛɛn i ji fwuniŋ sun, yìrì cin-a arìmaŋ nu ki. Sen be duguma, sa fana be duguma, o te fɔn jɔɔɔn na (ntalen.)

Mìŋ tɔtarubo wuludaŋ tenŋ kiri i ji-a tinbi taanshe kiri i ji nwòri i so-a ji-i koŋ tɔri wɔ ki miŋ tu ka katimu ka ru.

Mɔɔ kelen walima fen kelen	kɔɔ	Mɔɔ caman walima fen caman	kɔɔ
1	míŋ / n'tiŋ ki (ŋí)	ne fa	1 sen te a la yibèè / yi tiŋ ki anw fa
2	miŋ / n'tiŋ ki ñi	e fa	2 abéé / á tiŋ ki aw fa
3 cɛman	wú tiŋ ki	a fa (cɛ)	3 adamaden kíbéé / kí tiŋ ki u fa
3 musoman	níŋ tiŋ ki	a fa (muso)	
3 adamaden te	n'tiŋ ki (ŋí)	A fa (cɛ te muso te, adama den te)	3 adamaden te yìrìbèè / yìrì tiŋ ki u tigi

Mɔɔɔ	kelen		caman
1		mín // ñí	yibèè // yi
2		miɲ // ñi	abéé // á
3	Cɛman	wú	kíbéé // kí
	Muso man Cɛ tɛ muso tɛ, adama den tɛ	níɲ ɲì // n'	Fɛn minu tɛ adama den ye

Tɔtarubo wuludaɲ ki mwɔɔɔna i seɓe-a seɓeka paan fuuli la :
N'fuuluntɔɔɔ ki, nwɔ seɓe-i Ka bali sememaan kari kɔɔtɛ, niɲ ni yɔ
n'ɔɔɔ ki seɓemaan ki nabwunumaan ki i. Niɲ tɔtarubo wuludaɲ kiri
i tumaɲ sinaɲ nu wuluika paan ki ru.

Wulukanaɲ kiri bɛɛ ri i ka a, nwɔri i tɔtarubo wuludaɲ dama boka
paan ki ji- a yibéé wu wulukanaɲ ki ru.

Mín n'wɔ naan ki ja ki.

Ne ma n'ta misi

A miɲ cikili ki pa n'na ki, ñi tuuɲɛɲ kila-
a ki.

Ni e ma sisi mine i yere ra, :
(ntalen).

Jiringu maku yɔ ñi i a kanaɲ de fɔɔɔ, ñi i
kila, ñi i daɲ shɔɔringu pa.

Yiri mako b'a la k'a nili don
den puman ke (nt

Niɲ na, yibèè yɔ n'bi-a, tu bi woo bi,
gonto yɔ ñi na.

O la, anw bɛ k'a fɔ, ko ko wo
(ntalen).

Wuluju sun jerimaan	Wuluju faninmwuɲ	Feshimaan	Jerimaan- feshimaan
pùlù jele	Kwuru sugu	wúlú Kuma kan	jùlú Fa (bilen)
jìbì tugubagaji	Kini suma	jíbí Don	bílí boli
bàni Safune	nani Nere	fáringu turu	kàlingu kalan

Wuluju teɲ kiri seɓe bi ki

A wuluju teɲ kiri ji wuru seɓe-a, niɲ wuru-ra ye jɔwulu ki kalilama ki
de n'mwɔɔɔna, nka ñi i ji-a mwɔɔɔna bo n'seɓeka paan shɔɔringu ki
furuka ki sun.

Mani mwɔɔɔna nu, wulu ki i bi-a mani wɔ sun, niɲ i ye-a jɔwulu
kalitɔɔɔ ki tɛ, ntiɲ i wuluju teɲ shɔɔringu kiri tɔ, ntiɲ i niɲ ni bo
wulukaan kiri sun.

Niɲ ki ra, jɔwulu seɓe sariya ki i n'bi-a tu wuluju teɲ ki fa bo
wuludaɲ kiri bataa ñununu ki duu tenɲ tenɲ :

Wuluju teɲ kiri kakan-i yìrì i bo wuludaɲ wɔri ñununu niɲ bɛɛ ri i
koɲ tɔ taru tɔ kiri, miɲ tu :

mín	ne	< >	miɲ	e	< >	mìɲ	ale,
ñí	ne	< >	ñi	e	< >	ñì	a
wú	ale	< >	wu	ni/ye			
níɲ	ale	< >	niɲ	nin			

Jɔwulu ki ru, yi n'ja-i tu wuluju teɲ ki kakan ñi i bo wɔ ki sun ninwɔ
i bo-a koɲ tɔ taru, walima koɲ finɲ taru.

A wɔ ki ji bi-a koɲ tɛ, walima finɲ bi sun, wulubi-a nwɔ sun kɔ, niɲ i
seɓe-a :

Wò = = = => a finṅ ki walima koṅ ki tɔ ki ji bi-a wò ki jey :

Naan wò beeni-i = Misi min sara

Koṅ wò kuru ki kilen-i = mɔḡo min ye ntori
faga

Nwò = = = => a finṅ ki walima koṅ ki ji tɔri a tɔ sun kili ki,
nka nwɔɔnnu bo ki i ji n'

Nwòri beeni-i = minuw sara

Nwò kuru ki kelen-i = min ye ntori faga. **Wò** = = = => a
finṅ ki walima koṅ ki tɔ ki ji bi-a wò ki jey :

Naan wò beeni-i = Misi min sara

Koṅ wò kuru ki kilen-i = mɔḡo min ye ntori
faga

Nwò = = = => a finṅ ki walima koṅ ki ji tɔri a tɔ sun kili ki,
nka nwɔɔnnu bo ki i ji n'

Nwòri beeni-i = minuw sara

Nwò kuru ki kelen-i = min ye ntori faga.

Á a ka mani ki sheelika she : Wuluju teṅ ki i sebe-a wò ki sun sebe, a
n'ji yeri wɔ tinbi ji-a koṅ jɔɔ ki fa koṅ fuluntɔṅ kiri bi sun, nka tɔ
tarubo ki i sebe bo-a niṅ jey miṅ tu :

Miṅ a ta **n'wɔ** (mín wɔ /mɔ́ɔn) saa ki kɔli : = *Ne be taga n'ta
saga siri.*

Miṅ a ta **n'wɔ** (miṅ wɔ /mɔɔn) saa ki kɔli = *E be taga i ta
saga siri.*

Yibèè ra ta yòò (yi wɔ) saa ki kɔli = *Anw be taga anw ta saga
siri.*

Abéé ra ta awó (abéé wɔ) saa ki kɔli = *Aw be taga aw ta saga siri.*

nkenn

jɔɔ ?

npɔ.li.kɔ

npɔlikɔ (fɔlifɛn dɔ don)

ndii.la

ntaalo

nba.li.fa

marifa

**Á a pakilitu n'na tu : Á fa ka wulukaan bishi kari fa wulu
labwunumaan ki ji finṅ tenṅ i ki. Niṅ (n') ki i tɔ taru miṅ tu : dan ki
tiṅ ki (den fa) = > n'tiṅ ki (a fa walima a tigi').**

4. JɔWULU WULUSɔɔSAA DAMA KIRI

Yi a de n'ciiru ki, jɔwulu wulusɔɔsaa dama i n'maṅ wò tɔ ki i wajibi
jɔwulu kalinṅ ki tɔ ka shɔɔrinṅ ki fa n'kalika shɔɔrinṅ ki na.

4.1 Tɔtarubo wuludaṅ mwɔɔnna i n'maṅ Jɔwulu ki ru

Yeri tɔtarubo wuludaṅ jɔɔ kiri

Jɔwulu ki ru, yeri tɔtarubo wuludaṅ ki i so-a bimatɔṅ ki tɔ ta ru,
walima finṅ wòri i wulukanaṅ ki nafaa ra walima wulukanaṅ ki nafaa
finṅ ki waaci bi ki sun hali n'sebeka jaan ki i napwulu la ki.

Nwò ki i koṅ byantɔṅ ki ji-a, niṅ i shuru ki fa mari ki san-a amaṅ
na. N'beé n'maṅ, niṅ i finṅ wò konaṅ i ki, niṅ i niṅ ni ji-a miṅ tu
juufinṅ kiri. N'byantɔṅ wò koṅ mwɔɔnna ki ji-a, niṅ fani i konaṅ ki
fa finṅ konaṅ i ki, niṅ ni po san-a amaṅ nu.

Tɔtarubo wuludaṅ jɔɔ kiri wɔ katimu ki i ka a :

Minj tu :

daŋ	den
byaŋ	saba
shɔɔ.rinŋ	puman
kwu.maŋ	yan
kanŋ	Sen

Á a jakilitu n'na tu : wulubalinŋ nafaamaan wò i kila-a wulubalinŋ bubu ki jeŋ tu niŋ i so-a ji-i tɔŋŋ na wɔ bi wò wailima pinitate wɔ bi wò . Yi mani kari sheeli :

fiŋ	fini	< >	fiŋŋ	fɛn
	(suman)			
teŋ	tomi	< >	tenŋŋ	kelen (1)
sɔŋ	sɔnkun	< >	fɔŋŋ	sulɔ /sula
buŋ	kurun	< >	sunŋŋ	tile

3.1.5 Wulubalinŋ nafaawɔ pinitate wɔ bi wò ki + wulubalinŋ nafaawɔ wulubalinŋ nafaamaan (NCV ...)

Ka wulukaan kwuru ka mwɔ ki, n'dama wò i n'maŋ, niŋ ni bæe ri kari :

nnaŋ	ngɔn
Nma.ri	ale muso tɔgɔ
ncu.sun	a to /i lɔ

A koŋ tɔri ji wulubi-a koŋ tɔri wɔ fintinbi sun, niŋ fintinŋ ki tɔ tarubo ki i wuluju teŋ ki kila-a sebe :

Wú ta-i mɔ́n ku ki nu = A tagara ne ta to dun

Wú ta-i mɔ́n ku ki nu = A tagara e ta to dun

Wú ta-i wúwu ku ki nu = A tagara a ta to dun

Wú ta-i nínwɔ ku ki nu = A tagara a ta to dun

Wú ta-i yibòò ku ki nu = A tagara anw ta to dun

Nín ta-i abóó ku ki nu = A tagara aw ta to dun

Wú ta-i kóó ku ki nu = A tagara u ta to dun

A wɔ ki ji n'ji-i tu koŋ byantɔŋŋ ki fiŋŋ tiŋ ki i minj tu :

Sali ta-i n'wò (n ki i tɔ taru) saa ki nu = Sali tagara a ta sɔ dumu.

Baaramawɔ 12

Á mani tawɔ kiri rafaawɔ wuludaŋ ni wu nwòri a fu n'maŋ :

wɔ / wò	Abu _____ naan ki tiri-i kili ki ru.
wú / wu	_____ awɔ moto ki ju-i Loloonu.
wɔ / wò	Mari _____ na-i siira ki ru, nmari _____ pyeeraŋŋ ki tu-i kwumaŋ.
wú / wu	_____ yɔ awɔ saa ki _____-i bani na.

2. SARIYA DAMA YƆ JƆWULU KI SEBEMAANNA KI RA

2.1 Wulukanaŋ ki ru

Waarinŋ bɛɛ ru, a wulubitɔnŋ ki ji wulu ki bi-a nukwululula, tɔnŋ kaan kiri bɛɛ ri i nakwuru bi-a jaan bɛɛ ri te, nka yiri kakan yiri i sebe ninkunŋ ki Ninŋ ki ra, sariya kari kakan-i yiri i rafaa :

Sariya 1: tɔnŋ kaan ki bataa kakan-i ŋi i sebe a bika jaan ki te, ŋi i fa nabwunu ki, n'ciiru wuluabalinŋ nafaamaan kiri dumiŋ fa arɪ rapwulu ji arɪmanŋ Sali ki.

Ninŋ sariya ki nafan ki i nwooma sebe tanka jaan ki fa npwulu pwulu de-ri mani kiri ru ki, n'dumiŋ fa sebe kepe koŋ tenŋ wɔ bika jaan wu ki.

Sariya 1a: Wulubimaŋ ki ru, wulubalinŋ nafaamaan wɔ i bo gban l, r, fa n ra tɔnŋ kaan ki faninmwuŋ, n'yo ji-a miŋ tu nin feen-na. Ninŋ feenbi ki sebe-a ki.

Ninŋ ki ra, n'yo sebe-a ka jaan ka te :

kpili	Á fa n'sebe tu	kpil	warininkala
mari	Á fa n'sebe tu	mar	muso
kalakali	Á fa n'sebe tu	kalkal	kunaman kalikali yɔɔ
mani	Á fa n'sebe tu	man	
sinaŋ	Á fa n'sebe tu	snaŋ	belebele
wuluku	Á fa n'sebe tu	wulku	seri /baga

Ka wulukaan kwuru ka (CV + CV...) bishi mwɔɔnna i so-a gban-i arɪmanŋ na tɔnŋ kaan mwɔɔnna i ramɔni. **Miŋ tu :**

bi.li	ɲina	ci.ki.li	cisi
je.kɔ	fɔnɔ	da.ri.wu.lu	darukan
ce.fan	kɔ /nɔfe	fa.nin.mwuŋ	ceɲa
fwun.ti	kɔɔri balɔn	sa.ra.ka.wɔ.rɔ.tɔnŋ	sarakalasebaga

3.1.3 Wulubalinŋ nafaawɔ + wulubalinŋ ceenmaan (CV₁V₁)

Ninŋ wulukaan bishi ki mwɔ-i Jɔwulu ki ru sebe. N'tenŋ i so-a ji-i tɔnŋ kaan i, walima ŋi i de tɔnŋ kaan nu, wulukaan mwɔɔnna i nwɔ ru. **Miŋ tu :**

saa	fɔɔ /shɔɔ	Mari ki saa si-i awɔ shuru ki te.	Muso ye sɔ tobi a ce ye.
pyii	fa (ka fa dumuni na)	Miŋ ku nu pyii-i	Ne fa la
kpaan	gere ka na	A a kpaan na.	A ye gere ka na.
cee.raŋ	denmisen	Siira ki ru, ceeraŋ kiri tiri-i lakɔli la.	Sɔgɔmada fe, denmisenw daga la lakɔli la.
tuu.la	Tura	Naan tuula ka gbe -i de!	Can ra, tura nin ka bo!
sheɛ.li	file (k'a)	Abu yo tele ki sheɛli-la.	Abu be tele file la

3.1.4 Wulubalinŋ nafaawɔ + wulubalinŋ nafaamaan + Baalinŋ bubu (CV₁ŋ)

Ninŋ wulukaan bishi ki mwɔ-i Jɔwulu ki ru sebe. N'yo kila-a jɔwulu tɔnŋ kaan ki mwɔɔnna nu duu mabi kiri. ŋi i kila-a tɔnŋ kaan ki rakɔmanŋ ki ru.

3.1.1 Wulubaaling nafaamaan tenɗ pe (V)

Jɔwulu ki ru, wulubaaling nafaamaan tenɗ i so-a ji-i wulukaan i. Niɗ i kila-a tɔ tarubo kiri fa wulu ki tagbe ki taanmashe kiri ru. Waaring beɛ ri ru ɗi i kila-ri shiya tɔri wɔ tɔnɗ kaan shimaan kiri ru, ari tɔnpamaɗ kiri ru. Miɗ tu:

a	ni	a niɗ ma, ...	Ni o ke ra, ...
i	sisan	Kí i n'maɗ.	O be yen.
a.ri.jo	arajo	Abu yɔ wulu bi-a arijo fu ki ru.	Abu be kuma na arajo so kɔɔ.

3.1.2 Wulubaling nafaawɔ + wulubaaling nafaamaan (CV)

Wulukaan wɔ mwa-i Jɔwulu ki ru niɗ i ka a : Wulubaling nafaawɔ + wulubaling nafaamaan (CV). Niɗ ki ciiru, wulubaling nafaamaan ki i so-a ji-i tɔnɗ na wɔ bi wɔ walima jinitate bi wɔ.

Wulubaling nafaawɔ ki i so ji-i baaling tenɗ walima baaling debemaan i.

Miɗ tu :

na	na (ka na)	Na kwumaɗ!	Na yan !
wa	jininkani	Sedu tiri-i wa?	Seyidu be min?
fan	ɗɔɔɔn fe	Miɗ a ta miɗ fan!	Ne be taga ni i ye !
shen	sogo	Sali yɔ shen taa-ra.	Sali be sogo dun na.
gban	nɔɔ	Á foto ki gban fu ki ra.	Aw ye ja nɔɔ bon na.
pye	wɔɔ /ka fen wɔɔ	Miɗ a ta tɔɔɔn pye.	Ne be tiga wɔɔ.

kulɔ	Á fa n'sebe tu	klɔ	woro (sogo woro)
fire	Á fa n'sebe tu	fre	Cɛɛɛ

Sariya 1b : wulubaling nafaamaan ki i rapwulu ji-a a kaashi kiri sali l, r fa n kɔɔte tɔnɗ kaan nakomaɗ ru ki.

Wulubimaɗ ki ru, tɔnɗ kaan nakomaɗ ki ru, a wulubaling nafaamaan ki **l, r, fa n** kɔɔte, jɔtɔnɗ kiri beɛ ri i niɗ wulubaling nafaamaan ki rapwulu ji-a a jeɗ wɔ kiri sali. Nka niɗ kakan niɗ i sebe ki, miɗ tu :

keli	Á fa n'sebe tu	~~kele~~	gabugu
ɗɔri	Á fa n'sebe tu	~~ɗɔrɔ~~	wele
gbeli	Á fa n'sebe tu	gbele	gele jiri
ɗɔnɗɔni	Á fa n'sebe tu	~~ɗɔnɗɔnɔ~~	wolonfila (7)

Nwɔma **l, r, fa n** kɔɔte wulubaling ki i tɔ, miɗ kakan-i ɗi i **-i** bo sheeli n'kɔɔte.

A miɗ niɗ ma, baaling nafaamaan wɔ kakan-i ɗi i bo n'maɗ, niɗ i po tu-a.

Miɗ tu :

ɗɔri > ɗɔri-i	Á fa n'sebe tu	~~ɗɔrɔ-i~~	wele > welera
kpeli > kpeli-i	Á fa n'sebe tu	~~kpele-i~~	belen (ka fen belen)
lamɔni > lamɔni-i	Á fa n'sebe tu	~~lamɔnɔ-i~~	Laben

Nka niḡ sariya kiri fa arì fɔn na, a wulubalinḡ nafaamaan ki ji tɔnḡ kaan ki faninmwuḡ, **l, r, fa n** kɔɔtɛ, niḡ wulubalinḡ nafaamaan ki i a rapwulu ji-a a jɛḡ wɔ ki sali, n'fani i sebe-ri ninkunḡ miḡ tu :

caraka	Á fa n'sebe tu	~~carika~~	pegin
baraka	Á fa n'sebe tu	~~barika~~	baraka
kɔlɔkɔli	Á fa n'sebe tu	~~kɔlikɔli~~	Dondon wulen

sariya 2: A pinitate bi wuluju ji wulubalinḡ nafaawɔ kiri jɛḡ, niḡ bataa i sebe-a **n** wu.

Wuludaḡ kiri beɛ ri faninmwuḡ, a pinitate bi wulubalinḡ nafaamaan ki beɛ ji wulukaan ki beɛ ru, wulubalinḡ nafaawɔ wɔ i gban-a niḡ wulukaan ki ra, niḡ birama ki i tɔnpa-a pinitate ru wuluju wu. N'yo ji -a miḡ tu: **mp, mb, nt, nd, nk, ng**, niḡ fa a bishi.

Hali n'namaka paan ki ji tenḡ i mani kiri bataa ru ki, niḡ pinitate wuluju ki i sebe **n** wu wulubalinḡ nafaawɔ kiri jɛḡ miḡ tu:

banba	Á fa n'sebe tu	~~bamba~~	jija
nankɔ	Á fa n'sebe tu	~~nankɔ~~	nankɔ
kankwuu	Á fa n'sebe tu	~~kankwuu~~	kinberekun
barinta	Á fa n'sebe tu	~~barinda~~	namasa

sariya 3: *s, ffa sh* i rapwulu ji-a miḡ tu *z,v* niḡ fa *nz* wulubalinḡ nafaamaan pinitate wuluju ki kɔɔtɛ.

Sariya 10: Wulukanaḡ nafaamaan ki bataa i tɔnpa-a wulubalinḡ ḡnunnsinaḡ wu, ḡi i ta nakɔ tenḡ wu. A wulukanaḡ tɔri ri ji kila-a wulukanaḡ ki ru, nufaantenḡ i bo-a niḡ ni faninmwuḡ.

Jɔwulu ki i tenḡ taanshe wɔ ri bo-a, niḡ ni i kari :

. Wululakɔtenḡ ; niḡ i n'ji-a tu wulukanaḡ ki kɔ. N'yo bo-a wulukanaḡ ki kɔmaḡ ki ru.

? Nanɔritenḡ; ni i n'ji-a tu nanɔritan wulukanaḡ ki ru. N'yo bo-a wulukanaḡ ki kɔmaḡ ki ru.

! Kaabatenḡ; ḡi i bo-a wulukanaḡ ki kɔmaḡ ki ru, ḡi i n'ji tu kaabatan, walima tu wulubi furumaan i. N'yo bo-a wulukanaḡ ki kɔmaḡ ki ru.

, Nufaantenḡ; A wulukanaḡ ki ji raḡma, niḡ i bo-a wulukanaḡ ki firi fan nwoḡma kalintantɔnḡ ki i so a rufaan i.

; Nafaatenḡ; n'yo wulukanaḡ myeennaanaḡ kiri faninmwuḡ wulukanaḡ sinaḡ ki ciiru. N'yo n'ji-a tu niḡ wulukanaḡ myeennaanaḡ kiri kɔli arimaḡ na ki.

: « » Wululakalitenḡ niḡ fa Koḡ tɔri wulu tenḡ. N'yo bo-a ḡi i n'ji tu niḡ mani ki po-a koḡ tɔri gbe, niḡ fa tu n'po-i ntiḡ tɔnḡ na paan wɔ tu tu ḡi nakali-la miḡ paan ki tɛ.

3. SARIYA DAMA YO N'MAḡ JɔWULU BAALINḡ KIRI BI SUN

3.1 Wulukaan seliseli ki jɔwulu ki ru

Nwoḡma ḡi i jɔwulu ki sebe, miḡ kakan-i ḡi i wulu ki yeri ki tagbe ki tɔ. Wulukanaḡ ki bataa i ramɔni-na wulukaan wu. Wulukaan tenḡ walima mwɔɔnna i kila-a tɔnḡ kaan tenḡ ki ru. Wulu ki fɔn tenḡ tenḡ fa a wulukaan paan ye. Jɔwulu ki wɔ ki i ka a :

Á a **nakilitu ka mani ka bishi kiri ra** : A n'ta fa wulubaling bubu ki bo-i wulubaling nafaamaan pinitate bi wɔ sun, á fa **n** fuuli sebe ki, tenɲ pe i sebe-a miɲ tu :

cinɲ ci	+	tɔɲɲ den /mɔɔɔ	= >	cintɔɲɲ ciden
kanɲ	+	da	= >	kanda
sen	+	fura	= >	sentige

2.2 Shiya tɔri ru tɔɲɲ kaan shimaan kiri

Miɲ tu n'yo kila-a wulu bataa ru jaan wɔ tɛ, jɔntɔɲɲ kiri shiya tɔri wɔ tɔɲɲ kaan kiri bɛɛ ri shi-i. Niɲ tɔɲɲ kaan kiri mwɔɔnna i kila-a Konfoanwulu, Kpeliwulu niɲ fa Larabuwulu lu.

sariya 9: Niɲ tɔɲɲ kaan kiri i sebe Jɔwulu ki ru miɲ tu yiri nama-a jaan wɔ tɛ. Yiri i sebe-a Jɔwulu baaling kiri wu, ɲi i ke Jɔwuu ki sebe sariya kiri wu.

Konfoan wulu	kɔɔɔ	Kpeliwu lu	kɔɔɔ	Larabu wulu	kɔɔɔ
dɔɔɔri	dɔktɔɔ	siri	seli	alijina	Alijina
lanponɲ	ninsɔngɔ n	ladanɲ	laada	jaanama	Jaanama
lakɔli	Lakɔli	nbalifa	mbalifa	baraka	Baraka
mɛeri	mɛeri	kiti	kiri	iji	Iji

Tenɲ kiri bi ki

Wulukanaɲ nafaamaan sebemaɲ ki ru, sariya ri n'maɲ:

Wuludaɲ ki faninmwuɲ, a **s, f, walima sh** ji pinitate wuluju kɔɔtɛ, yiri kali-la miɲ tu **z, v, fa nz**.

Nka niɲ wuluju rapwulumaan ki sebe-a ki. Nka ɲi i sebe-a ka jaan ka tɛ:

shinshinbile	Á fa n'sebe tu	shinzhinbile	espèce de guêpe
jansu	Á fa n'sebe tu	janzu	katanin (segen)
kanfaa	Á fa n'sebe tu	kanvaa	karita debelen

2.1.1 Napwulu wɔ i de-a tɔɲɲ kaan kiri ru wulukanaɲ ki ciiru

A wulu ki ji bi-a, waaring bɛɛ ru napwulu i de-a wuluju kiri bɛɛ ri arimaɲ ɲunufumaɲ kiri ru wulukanaɲ ki ru. Niɲ na, sariya bimaan kiri i baarama kwumaɲ sebe.

Sariya 4: Gberinaɲ bɛɛ ri i sebe da-a mabi kiri ra yiri i waaci ki ji-ri. Niɲ ni sebe r, n, walima l wu ɲi i keɲe mabi ki rakɔ wulubaling nafaawɔ ki jaan ki. Niɲ ni i sebe-a arɪ namaka jaan ki tɛ : **r, n, walima l**.

Gberinaɲ ni yo n'maɲ, nwɔri i ye-a *jɔwulu mabi kiri ra:-ra* niɲ fa *-ri*. Niɲ *-ra* ki fa niɲ *-ri* ki i rapwulu ji-a **n walima l** ɲi i keɲe mabi ki wulukaan rakɔɔra ki nakɔ wulubaling nafaawɔ ki jaan ki wu :

Yi *-ra* fa *-ri* ki *rapwuluka ki sheeli kwumaɲ* :

tiri	taga (ka taga)	tiri-ra / tiri-ri	Be taga la + taga li be sen na
pani	bila /labila	pani-na / pani-ni	Be labila la + labila li be sen na
bili	boli (ka boli)	bili-la / bili-li	be boli la + boli li be sen na.

Sariya 5: Gbering t̄ri ri i ji n'maᅇ nw̄ri i bo-ri t̄o kiri k̄ote j̄eᅇ miᅇ tu : **ra** niᅇ fa **ru**

Niᅇ gbering kiri i rapwulu-la **n walima l** ᅇi i keᅇe t̄o ki wulukaan nak̄ora ki nak̄o wulubaling nafaaw̄o ki paan ki wu.

Niᅇ gbering kiri i sebe-a ari bika paan ki te, miᅇ tu :

gb̄e ra	bolo la	ta ru	dingen k̄oᅇo
j̄e na	wugu la	byeni nu	ntalo fara k̄oᅇo
baaling na	kala la	jiring nu	jiri /yiri la
bali la	bere la	keli lu	gabugu k̄oᅇo

Nka, a finᅇ beᅇ ja ji t̄o ki fa niᅇ gbering ki faninmwuᅇ, **ra** ki fa **ru** ki i sebe ra fa ru hali ȳiri ji bi-a miᅇ tu nu ȳiri rapwulu-maan i.

keli ki ru	Á fa n'sebe tu	~~keli~~ ku ru	gabugu k̄oᅇo
duᅇ ki ru	Á fa n'sebe tu	duᅇ ᅇu nu	daga k̄oᅇo

Sariya 6 : Wulubaling bubu j̄initate bi w̄o ki i napwulu w̄o de -a a kankanfan wulubaling nafaaw̄o kiri ru, niᅇ ni a sebe ki.

Wulukanḡ ki ciiru, a t̄oᅇ kaan ki beᅇ ji nak̄o-a wulubaling bubu ki wu, a t̄oᅇ kaan t̄ri gban n'na, niᅇ t̄oᅇ kaan ki c̄etu wulubaling nafaaw̄o ki i bi-a miᅇ tu j̄initate wuluju a ji n'jeᅇ miᅇ tu : **mp, mb, nt, nd, ᅇk, ᅇg**. Miᅇ paan ki te, **f, s, sh bi-a miᅇ tu v, z, nz**, wulubaling y ki bi-ri miᅇ tu **j**.

Nka niᅇ wuluju rapwulumaan kiri sebe-a j̄owulu ki ru ki.

Niᅇ na n'yo sebe-a ka paan ka te :

jaᅇ kanᅇ	Á fa n'sebe tu	~~ja-ᅇkanᅇ~~	sis̄e /she sen
doᅇ pa	Á fa n'sebe tu	~~do-mpa~~	w̄oᅇo mine
paᅇ da	Á fa n'sebe tu	~~pa-nda~~	npan fura
jaᅇ ye	Á fa n'sebe tu	~~ja-ᅇe~~	sis̄e /she kan

Sariya 7 : t̄oᅇ kaan nam̄onimaᅇ ki ri, a t̄oᅇ kaan j̄oᅇo ki ji nak̄o-a wulubaling bubu ki wu, a t̄oᅇ kaan t̄ri da n'na, **n** yo sebe-

A miᅇ ji n'te ᅇi i t̄oᅇ kaan nam̄oni t̄oᅇ kaan mw̄oᅇonna bo maᅇ sun wu, a t̄oᅇ kaan w̄o yo j̄eᅇ ki ru, a niᅇ ji rak̄o-a wulubaling bubu ki wu, t̄oᅇ kaan t̄ri ja da n'na, baaling bubu ki sebe-a kili ki, nka n yo bo-a n'taru miᅇ tu :

koᅇ m̄oᅇo	+	bi ya /wale	= >	konbi m̄oᅇoya
kanᅇ du	+	tiᅇ tigi	= >	kanintᅇ dutigi
ᅇuniᅇ kunkolo	+	tiᅇ faa	= >	ᅇununtᅇ jam̄oᅇo